

Jaromír Loužil

Nedoceněný motiv filozofické kritiky

(Náčrt úvahy)

Podle výroku Bocheňského se moderní filozofie rozešla s 19. stoletím kritikou psychologismu. Píšeme již rok 1979, ale 19. století, jak se zdá, ještě neskončilo.

Husserlův původní koncept kritiky psychologismu byl na prvý pohled úzký. Šlo mu o emancipaci logiky z područí empirické psychologie, o restituci logiky jako svébytné vědy budované nikoliv na asociativních mechanismech myšlení, nýbrž na nahlédnutí smyslu jeho významových obsahů. Jádrem jeho kritiky tvořil důkaz, že logika se spravuje evidentními principy, jež platí bezpodmínečně a nejsou pouhou extrapolací zkušenosti. Empirická indukce nemůže sloužit za základ platnosti logických zákonů. Zákon sporu nečerpá svou platnost ze skutečnosti, že tomu tak až dosud vždy bylo a není proto pravděpodobné, že by tomu někdy v budoucnosti mohlo být jinak. Naše jistota, že A non-A se vylučují, nemůže být zkušeností ani upevněna, ani oslabena, protože je na zkušenosti nezávislá a v tom smyslu jí "předchází".

Směšování logický a psychologických zákonitostí, jež dosáhlo vrcholu v pozitivistickém empirismu druhé poloviny 19. století, nazval Husserl psychologickou ekvivokací. Ta spočívá v tom, že psychologie i logika pracují s týmiž jevy (užívají týchž termínů), avšak - což pozitivistická psychologie zneuznávala - z principiálně odlišných hledisek. Představy, pojmy, soudy atd. jsou jednak reálné psychické jevy

a procesy, jédnak smysluplné obsahy a vztahy. Jako jevy a procesy podléhají obecným kauzálním zákonitostem, tzn. vznikají z jistých (psychofyziologických, sociálpsychologických aj.) příčin a vyvolávají jisté účinky; jako obsahy a vztahy podléhají obecným logickým zákonitostem, tzn. vycházejí z jistých (racionálně-emocionálních) premis a implikují jisté důsledky. V prvním případě jsou představy, pojmy a soudy součástí světa (jsou to věci mezi mnoha věcmi a jako ony jsou podřízeny věcné nutnosti); v druhém případě je svět obsahem představ, pojmů a soudů (je to význam mezi mnoha významy a jako ony je podřízen logické nutnosti).

Zde se ukazuje, že v základech sporu o psychologismus v logice leží nepřekonaný metafyzický dualismus věcí a smyslu, *extensio et cogitatio*, předmětů empirických a inteligibilních - spor, o němž se pozitivismu domníval, že ho může rozhodnout jednostranně ve prospěch vulgární empirie.

V zaměňování těchto dvou hledisek, či přesněji v pohlcení jednoho druhým, smysluplných vztahů vztahy věcnými, viděl Husserl příčinu stagnace logických bádání a nakonec nebezpečí likvidace logiky jako samostatné disciplíny. Další vývoj ukázal, že jde o mnohem víc, nejen o stagnaci logiky a sní spjatých společenských věd, nýbrž o hrozbu vyprázdnění a úpadku duchovního života moderní společnosti vůbec. Na to ukázali v plném rozsahu až Husserlovi žáci, Nicolai Hartmann, Max Scheler, Martin Heidegger.

Husserl nebyl zdaleka první, kdo si povšiml jevu, kterému dal jméno psychologická ekvivokace, a kdo odhaloval jeho destruktivní důsledky pro gnoseologicko-logické a

metodologické základy filozofie. V různých formách se s ním setkáváme již u Aristotela, stoiků, scholastiků: znovu a na vyšší úrovni objevuje se toto téma u Descarta, Leibni-ze, Bolzana, Bretana - od něhož vede již přímá linie k Husserlovi a jeho žákům. Teprve Husserl však formuloval problém psychologické ekvivokace tak nekompromisně - a teprv Husserl jej mohl a musel formulovat tak nekompromisně, protože v jeho době, na přelomu 19. a 20. století dosáhly prvního obudného naplnění ambice novodobého technického vědění (technisches Machtwissen), jehož jednou odnoží byl i psychologismus.

Počátky moderního technického vědění, jehož jediným cílem a kritériem je moc nad přírodou, člověkem i společností, leží v matematické přírodovědě 17. století, jejímž filozofickým průkopníkem byl Descartes. Patří k paradoxům kartesianismu, že svým strohým dualismem sice vytvořil předpoklad pro jasné rozlišení kauzální determinace a logického zdůvodnění, avšak metodicky razil jednoznačně cestu matematizujícímu mechanicismu. Příčinu tohoto selhání je třeba hledat v tom, že cogitatio pojímal substančně, přemětně, a nevyjímal je tedy ze zákonitostí věcného světa. Descartes je magnus parens onoho typu vědění, jehož cílem není porozumění bytostí v jeho danosti pro sebe, nýbrž jeho ovládnutí v zájmu potřeb člověka, vědění, jehož cílem není poznání, nýbrž moc.

Bylo by pošetilé znevažovat význam a hlavně výsledky tohoto technického vědění. Stojí a padá s ním celá moderní západoevropská civilizace se svými fantastickými, ba přízračnými úspěchy v ovládnutí světa i člověka. Zmocnili

jsme se pokladů země i moří, ovládli jsme nezměrné síly skryté v nitru hmoty, zmnohonásobili jsme kapacitu, rychlost a přesnost svých početních operací pomocí komputerů, dobyli jsme kosmický prostor, vypracovali jsme perfektní technologii masových hnutí a "optimisté" jsou přesvědčeni, že v dohledné době se nám podaří (geneticky či farmakologicky) regulovat i intelektuální a citový život člověka, jeho inteligenci, charakter a talent.

Praktická efektivnost tohoto postoje ke světu (vnějšímu i tzv. vnitřnímu, jak ho chápe psychologismus) je nesporná. Jeho triumfy oslňují nejen širokou veřejnost (pokud hladce fungují), ale i státníky, vědce, filozofy. Baconovo "vědění je moc" se naplnilo do posledního písmene. Naše vědění, jež je moc, nemá mezí. Jen člověku, lidem, lidským dílům a hodnotám rozumíme stále méně. Nač jim ale rozumět, když je můžeme přimět i bez porozumění, aby sloužily našim cílům?

Bylo snad třeba rozumět kameni, šlo-li o to, aby přitesán sloužil jako svorník v klenbě? Je snad třeba rozumět balistické střele, jde-li o to, aby zasáhla stanovený cíl? - Proč by tedy mělo být najednou nutné rozumět člověku, jde-li o to, aby vyrável a konzumoval, rozmnožoval se, hlasoval, válčil a umíral podle spolehlivých propočtů reklamních expertů, průmyslových sociologů, generálních štábů a politických manažerů? nikoliv, k tomu všemu není naprosto třeba porozumění smyslu lidské existence, ba abchom uznávali kromě věcí také nějaký smysl, tyto potřeby plně uspokojí technické vědění. K tomu není třeba poznání jako oddání se předmětu a myšlení jako tvůrčí činnosti, k tomu stačí mechanická aplikace "správných" modelů a technologická

kázeň.

V lidském osvojování si světa šly aspekt vnější determinace o vládání s aspektem vnitřního zdůvodnění a porozumění po staletí ruku v ruce, prolínaly se, zápásily spolu, oplodňovaly se a vyrovnávaly navzájem krok. V jejich neustále obnovované labilní rovnováze tkví podstata kultury.

Úspěchy technického vědění setřely rozdíl mezi věcmi a lidmi, mezi přírodními předměty a lidskými díly. Hegemonie matematické přírodovědy a mocenského technického vědění na konci devatenáctého a na počátku dvacátého století znamená zvrát, který zproblematizoval samu existenci lidské kultury a tím - v konečném důsledku - i oně vítězné civilizace, která humanistickou kulturu odvrhla jako metafizickou veteš.

Smyslem kultury byla a je kultivace člověka, jeho vymanování z pout přírodní determinace a iracionální animality, jeho sebeutváření jako svobodné (sebe-vědomé) bytosti, v jejímž jednání převládají nad podvědomými afekty vědomé důvody. Kultura, to je právě onen krok za krokem se rozšiřující prostor pro svobodné, uvědomělé, vnitřně zdůvodněné rozhodování a jednání člověka, pro rozhodování a jednání řídicí se normami a hodnotami, je to proces utváření člověka jako mravně autonomní bytosti.

Pro technické vědění je člověk naopak věc jako každá druhá. Není to bytost, kterou je třeba chápat, nýbrž kterou je možno manipulovat. Takto brutálně se to ovšem neříká. Avšak zachází snad behaviouristická psychologie s člověkem jinak? Zajímají ji snad vnitřní důvody lidského jednání,

tj. právě lidskost těchto důvodů? Nikoliv, zajímá ji jen vnější mechanismus podnětu a reakce, jeho statistická pravděpodobnost a vypočitatelnost, jako kdyby šlo o fyzikální či chemický proces. A jestliže pozitivistická literární historie vykládala literární umělecké dílo kauzálně geneticky z biografie autora, z okolností jeho původu, dědičných vloh, vlivů prostředí, osobních styků atd., nepostupovala podobně? a nepokračují nejmodernější matematicko-statistické výzkumy verše - jen zjemněnými formami - stejným směrem? Neprozrazují již termíny "literární proces" a "pohyb literatury", že se přeci stydíme za to, že literatura není stejně objektivní jako chemie či meteorologie? Otevírá nám snad studium frekvence určitých jazykových jevů přístup k vlastnímu smyslu určitého neopakovatelného uměleckého díla, k tomu, co mu jediné dává lidský smysl? Nikoliv. Neklade si to ani za úkol. Znamená to ale, že prto má být tento úkol sám být zavržen? Že se máme vzdát pokusů porozumět sobě samým?

Podobné degeneraci jako jednotlivec propadají v atmosféře triumfálního postupu technického vědění i celé společnosti. Klasická buržoazní demokracie 19. století byla budována na přesvědčení o společnosti (státu) jako uvědoměném lidském díle, které vyrůstá z racionální úvahy, věcné argumentace a vzájemné dohody. Byla to ovšem do značné míry iluze, avšak naši předkové aspoň zápasili o její uvedení ve skutečnost. Moderní masová společnost už nestaví na soudu a soudnosti, nýbrž na předsudku a resentimentu, nikoliv na náhledu a odpovědnosti, nýbrž na sugesci a instinktech,

kterých pragmatický politik využívá jako pák k usměrňování společenského pohybu. Na místo společnosti sebe-vědomých mas občanů nastoupily společnosti manipulovaných mas. Hlavním prostředkem řízení společnosti není individuální pochopení a přesvědčení, nýbrž davová sugesce a reklama. Nepřiznaným ideálem politických technokratů je "řízený člověk" (der gesteuerte Mensch), nikoliv citoyen Francouzské revoluce.

Nadnesený výrok Bocheňského je tedy nutno podstatně omezit: Nikoliv moderní filozofie, nýbrž jen moderní logika se rozešla kritikou psychologismu s 19. stoletím. V ostatních oblastech vědění (o totalitě společenského života ani nemluvě) se to nijak neprojeвило. Stalo se tak proto, že logika v téže době, kdy svrhla jho psychologismu, přerušila své odvěké spojení s filozofií a zbavila se tak nepohodlné povinnosti reflektovat své vlastní základy. Obecný filozofický smysl pádu psychologismu zůstal stranou pozornosti, tím spíše, že byl v příkrém rozporu s pokrokářskou euforií technického vědění. Moderní logika vzala porážku psychologismu mlčky na vědomí; o ontologickém (metafyzickém) charakteru předmětu logiky a všech ostatních věd, jejichž předmětem je v nějakém smyslu logos, jakož i o důsledcích, které z toho plynou pro pochopení a výklad smysluplných lidských činností a jejich objektivací v lidských výtvorech, nechtěl nikdo slyšet.

A přece již Husserl naznačil, že psychologická ekvivokace je jen zvláštním případem ekvivokace antropologické,

totíž pojmání člověka a jeho díla jako pouhých smyslu prostých věcí.

Konec 20. století je již v dohledu. V tomto bodě jsme se však s jeho zdánlivě prostou myšlenkou nevyrovnali, v tomto bodě jsme ještě nepřekročili práh století devatenáctého.